

27. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) / В.І. Акуленко: [Монографія]. – К.: Вища школа, 1991. – С. 48.
28. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України: 4-е видання (офіційне) Народного Комісаріату Юстиції. – Х.: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. – С. 112–114.
29. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 456, арк. 167–173.

Горькова А.А. Законодательная база Украинской ССР в области охраны археологического наследия (1919–1925 гг.)

В статье рассмотрен процесс становления и развития законодательной системы в области охраны культурных памятников в советской Украине. Проанализировано влияние законодательных актов на охрану и сохранение археологических памятников.

Ключевые слова: законодательство, культурное наследие, археологические памятники.

Horkova A.O. The legislative framework of the Ukrainian SSR in the field of protection of archaeological heritage in 1919–1925

This article describes the process of formation and development of the legal system in the field of protection of cultural monuments in the Soviet Ukraine. The impact of legislation on the protection and preservation of archaeological monuments is analyzed.

Key words: legislation, cultural heritage, archaeological monuments.

Подано до друку: 02.04.2013 р.

УДК: [351.853:726](477.75)«195/196»

А.А. СОКОЛОВ

Пам'ятки культурної архітектури Криму між «серпом і молотом» хрущовських релігійних гонінь (кінець 50-х – середина 60-х років ХХ ст.)

Розглянуто проблему охорони пам'яток культурної архітектури в Криму за часу перебування на посаді Першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова. На конкретних прикладах показано вплив політичних установок, вищого керівництва країни на стан пам'яток. Переданий масштаб атеїстичної компанії. Продемонстровано безсилля пам'яткоохоронного законодавства і волонтаристський характер прийнятих рішень. Особлива увага приділяється фактам руйнування культових будівель, доведення їх до аварійного стану і використання з господарською метою. В якості прикладів показана непростя доля собору св. Володимира в Херсонесі, церкви архангелів Михаїла і Гавриїла в Феодосії, храму Іоанна Предтечі в Керчі, мечетей Джума-Джамі та Муфти-Джамі. Визначені наслідки такої політики, що завдала невиправної шкоди культурній спадщині Криму.

Ключові слова: охорона пам'яток, культові пам'ятки, архітектура, руйнування, М.С. Хрущов.

Охорона пам'яток історії та культури являє собою історичне суспільне явище, обумовлене багатьма об'єктивними факторами. Важливу роль серед них займає вплив діючого політичного режиму на ставлення до спадщини, підтримку або заборону заходів, спрямованих на збереження національного культурного надбання. Яскравим прикладом тісного взаємозв'язку політики радянської держави і стану справ у галузі охорони пам'яток є, на наш погляд, епоха т.зв. хрущовського волонтаризму.

Предметом даного дослідження служить, вивчення впливу державної культурної політики на охорону та використання пам'яток культурової архітектури наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст.

Заявлена проблема досі не отримала комплексного освячення в сучасній історіографії. Єдиною роботою, яка дає узагальнене уявлення про тенденції розвитку пам'яткоохоронної справи в Криму в зазначений період є монографія Н.В. Кармазіної «Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму, 1954–1991 рр.» [1].

Прихід до влади М.С. Хрущова і розвінчання культу особи Й.В. Сталіна зіграло, з одного боку, вирішальну роль у пробудженні громадської свідомості та зростанні демократичних ініціатив. Розпочатий процес «відлиги» став найпомітнішим проривом у духовному житті радянського суспільства, з іншого ж – спостерігалось повернення нігілістичного ставлення до культурної спадщини; почастишали випадки цілеспрямованого руйнування та пошкодження пам'яток.

Одночасно роки хрущовської «відлиги» зовсім не торкнулися релігійної сфери. Навпаки, атеїстична пропаганда, отримала новий розвиток. Ця думка знайшла своє відображення в постанові ЦК КПРС від 7 грудня 1954 р. «Про великі недоліки у науково-атеїстичній пропаганді та заходи до її поліпшення» [2]. Пізніше ця постанова неодноразово переглядалася у бік посилювання. До компанії проти «наступу релігії на уми радянських громадян» підключилася й партійна преса. У ЗМІ засуджувалося зростання кількості діючих церков, інтерес населення до участі в релігійних обрядах [3].

Особливо жорстка атеїстична компанія розгорнулася на початку 60-х років ХХ ст., коли релігія була визнана головним із легально існуючих ідеологічним ворогом марксизму [4]. Для Криму це стало новим етапом випробувань після масових знищень культових пам'яток у 20–30-ті роки ХХ ст.

До середини 1960-х років охорона пам'яток архітектури була обов'язком виключно державних органів. Базовим нормативно-правовим документом регулюючим питання їх збереження та використання залишалася постанова Ради Міністрів СРСР «Про заходи поліпшення охорони пам'яток культури» від 14 жовтня 1948 р. [5].

Користування архітектурними пам'ятками, допускалося тільки на умовах, визначених Комітетом у справах архітектури й оформлених особливими «Охоронно-орендними договорами». Пам'ятки архітектури, які знаходяться у підпорядкування рад депутатів трудящих, могли передаватися у користування підприємств, установ і організацій згідно з таких договорів виключно місцевими виконкомми. На керівників підприємств, установ і організацій, які орендували пам'ятки архітектури, покладалася повна відповідальність «за їх вміст до

збереження і своєчасному ремонту, за благоустрій займаних пам'ятками ділянок та організацію належної охорони цих пам'яток» [6].

Наголошувалося: якщо пам'ятки експлуатувалися не відповідно до їх призначення і піддавалися внаслідок цього «загрози руйнування або псування», то на вимогу Комітету у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР або підприємств йому місцевих органів, такі об'єкти підлягали «негайному вилученню від їх користувачів із стягненням з них заподіяного пам'ятнику збитку в розмірі вартості відновлювальних робіт» [7].

Але на практиці ця постанова практично не виконувалася, особливо коли йшлося про пам'ятки культової архітектури. Навіть у випадку найбільш кричущих порушень, таких, як руйнування або перебудова пам'ятки, місцева влада намагалася не звертати на це увагу.

До середини 1950-х років більшість пам'яток культової архітектури Криму були взяті на державний облік. Частина храмів після Другої світової війни була повернена віруючим і знаходилася в користуванні релігійних громад. З приходом до влади М.С. Хрущова релігійні громади стали масово розпускати, а храми закривати. Згідно з твердженнями офіційної пропаганди церква в СРСР не переслідувалася, проте в міру просування радянського суспільства до комунізму зникали об'єктивні та суб'єктивні передумови для появи релігійної свідомості – радянським чиновникам було необхідно дати хоча б формальний привід закриття церков.

Політика партії була спрямована на більш активне використання культових будівель з господарською метою – в якості складів і сховищ, що часто спричиняло руйнування конструкцій пам'яток, загибель настінного живопису тощо. Храми стали активно вилучатися з користування релігійними громадами, позбавляючи пам'ятки відтак ремонту й утримання; часом такий крок з боку влади доводив культові пам'ятки до аварійного стану [8]. Храми, що раніше знаходилися в користуванні релігійних громад, ставили на баланс комунального господарства, а звідти передавалися орендарям. У Севастополі, наприклад, рішенням місцевого міськвиконкому від 18 червня 1963 р. Покровський собор початку ХХ ст. був відданий для потреб міському архіву та спортивному клубу. Внутрішні приміщення пам'ятки були капітально перебудовані, практично повністю було знищено всі настінні розписи та декор інтер'єру [9].

Аналогічна доля спіткала й інші діючі храми. В 1962 р. рішенням Євпаторійського міськвиконкому була закрита церква святого пророка Іллі (1918), яка була відновлена на той час силами прихожан. Формальним приводом до такого рішення став аварійний стан дзвіниці, яка за необґрунтованими припущеннями місцевих чиновників могла обрушитися. «Аварійну» дзвіницю в кінцевому підсумку знесли, а будівлю церкви прилаштували під спортивну

залу «Спартак» [10]. Те ж саме стало і з храмом святого Миколая (1831) в селищі Зуя – в 1962 р. він став використовуватися як сільський клуб і спортзал [11].

Про повернення утилітарного ставлення до культових пам'яток наочно свідчить ситуація з використанням храмів у Феодосії. Так, феодосійським загonom дератизації був самовільно зайнятий храм Іоанна Богослова для зберігання в ньому хлорного вапна [12]. Підприємством «зеленгоспу» експлуатувався храм св. Сергія (XIV ст.) під склад садового інвентарю [13]. Церква архангелів Михаїла та Гавріїла (1408) у Феодосії була орендована артільно «Скра», яка цілком забруднила пам'ятку всередині: на мармурові плити з тонким різним візерунком ставилися металеві ящики, які зіпсували всю різьбу, на східній стіні та великому зводі утворилися численні тріщини; в охоронній зоні пам'ятки був збудований дерев'яний навіс [14]. Місцева влада з року в рік відкладали реставрацію цієї пам'ятки, вважаючи її стан «відповідним технічним потребам свого призначення» [15]. Переконати в протилежному не змогли ні думки фахівців, ані технічна експертиза. Так, огляд, проведений у жовтні 1963 р. членами ради з охорони пам'яток при Феодосійському міськвиконкомі, виявив наступне: «Церковь находится в катастрофическом, аварийном состоянии. Стены и своды в любой момент могут обрушиться, что представляет большую опасность для вплотную расположенных одноэтажных жилых домов и может повлечь человеческие жертвы» [16].

Ще одна пам'ятка культової архітектури Феодосії – Георгіївська церква (XIV ст.), що перебувала у відомчому користуванні організації «Курортторг», так само виявилася доведеною до аварійного стану. Її західна частина була перетворена на звалище сміття, а підпірна стіна серйозно пошкоджена [17].

Руйнувань і перебудов зазнали не тільки об'єкти православної архітектури. Під удари хрущовської культурної політики потрапили пам'ятки всіх конфесій. У ці роки була втрачена і значна частина спадщини мусульманської культури. Один із наочних прикладів цього – видатна пам'ятка світового значення мечеть Джума-Дмажі (1557) у Євпаторії. Пам'ятка активно використовувалася під склад промтоварів, майже 20 років мечеть піддавалася нещадній експлуатації, що спричинило руйнацію її внутрішнього оздоблення. При цьому велика частина втрат припала саме на 50-ті – початок 60-х років XX ст. У січні 1957 р. закінчився термін охоронно-орендного договору, укладеного підприємством «Курортторг» на використання всього комплексу мечеті для своїх господарських потреб. Але, не дивлячись на це, орендар так і не звільнив будівлю [18]. В результаті відсутності своєчасного ремонту та порушення правил експлуатації пам'ятці було завдано невиправної шкоди. Спеціальна комісія, що оглядала мечеть у квітні 1960 р., констатувала її жахливий стан: «Залізна покрівля та водостічні жолоби проіржавіли; склепіння в багатьох місцях сирі; старовинна

внутрішня штукатурка на 90 % пошкоджена; відламаний карниз дерев'яної внутрішньої галереї; зняті майже всі дерев'яні профілі огородження галереї другого поверху; дерев'яні стелі заляпані вапном; різьблені двері зіпсовано цвяхами; у багатьох місцях пошкоджена різьба на камені. З шести художніх різьблених мармурових надгробків повністю збереглися тільки чотири» [19]. Реставратори, що відновлювали мечеть в 60–70-ті роки XX ст. зазначали, що більше шкоди пам'ятці завдали не фактори природного руйнування, а варварська господарська діяльність людини [20].

Так само з господарською метою використовувалася й мечеть Муфти-Джамі в Феодосії. Будівля, орендована рибколгоспом «Хвиля», була перетворена на склад овочів, що суворо заборонялося умовами охоронно-орендного договору. У внутрішньому дворі під відкритим небом зберігалися гори кам'яного вугілля, туг-таки викидалися відходи виробництва. У підсумку була втрачена все внутрішнє оздоблення [21].

Одночасно з доведенням пам'яток до аварійного стану відбувалося їх зняття з державного обліку. Так, наприкінці 50-х років XX ст. з державного реєстру було виключено мінарет в с. Піонерському, що мав особливу історико-культурну цінність [22].

Непросто складалася історична доля собору святого князя Володимира (Усипальня адміралів) у Севастополі. З кінця 40-х років XX ст. без будь-яких дозволів і охоронних договорів, собор був зайнятий Політичним управлінням військово-морського флоту для зберігання в ньому газет, літератури, типографського паперу та фарби. Питання про використання пам'ятки не раз порушувалося на засіданнях Севастопольського міського виконавчого комітету. Особливої гостроти воно набуло після спорудження в 1957 р. монументальної скульптури В.І. Леніна на Центральному пагорбі. Автор пам'ятника скульптор П.І. Бондаренко вимагав собор розібрати, щоб відкрити кращу видимість монумента. До того ж, на його думку, сусідство величної постаті «вождя світового пролетаріату» з православною церквою було абсолютно неприпустимо [23]. Така пропозиція швидко знайшла прихильників серед партійного керівництва [24]. Однак, міські архітектори сходилися на думці, що будівлю стоїть реконструювати під музей, ґрунтовно перебудувавши її зовнішній вигляд. У якості основних, розглядалися кілька варіантів часткового розбирання верхнього храму та його ґрунтовної перебудови [25]. Серед інших, виділялася ідея кінорежисера К.Л. Меркулова, який пропонував зняти купол, а в приміщеннях розмістити 7 кіноустановок і синхронно демонструвати кіносюжет з хронікою оборони Севастополя 1941–1942 років. Але, жоден із запропонованих проєктів, не був реалізований. Міська влада так і не прийняла остаточного рішення, відклавши його розгляд на майбутнє [26].

Руїни ще одного севастопольського собору – святого князя Володимира (у Херсонесі) з середини 50-х років XX ст. стали активно розбирати різні будівельні організації. Цінні мармурові колони, граніт, елементи декору та зовнішнього оздоблення собору безконтрольно вивозилися і використовувалися. Так, на початку 1956 р. були зняті облицювальні плити цоколя з мармурового вапняку для виготовлення бордюрів у одному з міських скверів. Через 2 роки з облицювання підлоги були вилучені гранітні сходи і білі мармурові плити, використані для зведення сходів до уже згаданого пам'ятника В.І. Леніну на Центральному пагорбі [27]. Через ветхість будівлі собору в 1959 р. відбулося обвалення фронтона північного фасаду собору. Обвалення загрожувало також склепінчастим перекриття центральної та північно-західній частині собору [28].

Окремої уваги заслуговує розгляд історії охорони унікального храму Іоанна Предтечі (IX ст.) в Керчі. В 1947 р. тут розмістилася частина лапідарія Керченського історико-археологічного музею. Багато в чому саме ця обставина вберегло храм від використання його господарського використання [29]. До середини 50-х років XX ст. будівля повністю занепала, що загрожувало обваленням покрівлі та частини стін. У 1957 р. інженерами судноремонтного заводу всередині храму був установлений металевий каркас, який дав можливість підтримати підпружні арки й склепіння найдавнішої частини пам'ятки [30]. Але на більше для порятунку пам'ятки не спромоглися. Заплановані на 1958 р. ремонтно-реставраційні роботи залишилися незакінченими. Ні в місцевому, ні в обласному бюджеті на це не знайшлося коштів [31]. Тільки в 1963 р. завдяки настійному проханню керівництва музею та наукової громадськості храмові було надано статус пам'ятки республіканського значення. Але це випадок став більше винятком, ніж правилом. Найчастіше такі пам'ятки залишалися без уваги держави.

Таким чином, безроздільне панування ідеології атеїзму та волюнтаристський характер прийнятих рішень поставили на межу існування сотні пам'яток культової архітектури в Криму. Часто доля пам'яток знаходилася безпосередньо залежала від політичних установок вищого керівництва країни. Безконтрольність у питаннях використання пам'яток вела до формування позиції безкарності, що не в останню чергу детермінувалося слабкістю тогочасного пам'яткоохоронного законодавства та використання його норм на практиці. Наслідком невігластва місцевих органів влади та відповідальних орендарів стало доведення до аварійного стану будівель культових споруд, знищення фрескового живопису, внутрішнього та зовнішнього оздоблення. Роки нещадної експлуатації позначилися на технічному стані всіх пам'яток. Сьогодні підрахувати навіть приблизну кількість втраченого неможливо. Але і без цього проведене дослідження показує, що масштаби руйнувань були колосальні.

Джерела та література

1. *Кармазіна Н.В.* Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.) / Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського; за ред. А. А. Непомнящого. – Сімферополь, 2005. – 177 с. – (серія «Бібліографія кримознавства»; вип. 4).
2. О религии и церкви: сб. док. – М.: Политиздат, 1965. – С. 71–77
3. *Константинов Д.* Гонимая церковь: Русская православная церковь в СССР. – Нью-Йорк, 1967. – С. 75–76.
4. *Алексеев В.А.* Штурм небес отменяется?: критические очерки по истории борьбы с религией в СССР. – М.: Россия Молодая, 1992. – С. 236.
5. О мерах улучшения охраны памятников культуры: Постановление Совета Министров СССР от 14 октября 1948 г., № 3898 // Охрана памятников истории и культуры: Сб. документов. – М., 1973. – С. 65–69.
6. Там само. – С. 66.
7. Там само. – С. 67.
8. *Щенков А.С.* Культурное наследие в жизни общества второго послевоенного десятилетия // Памятники архитектуры в Советском Союзе: очерки истории архитектурной реставрации / Всероссийский союз реставраторов. – М., 2004. – С. 222–223.
9. Покровский собор в Севастополе: страницы истории / сост. Н.М. Терешук, С.Е. Сорокин. – К.: изд-во ООО «КММ», 2010. – С. 44.
10. *Кутайсова М.* Греческая церковь Св. Ильи в г. Евпатории / М.К. Кутайсов, В.Н. Кутайсова // Пилигримы Крыма – Осень 99: Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме. IV Крымская международная научно-практическая конференция: Материалы: В 2-х т. – Сімферополь: Крымский архив, 2000. – Т. 2. – С. 131.
11. *Тимченко З.В.* Туристско-экскурсионный потенциал крымской реки Зуя // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 74. – Т.1. – С. 126.
12. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК), ф. Р-3385, оп 1, спр. 657, арк. 5.
13. Там само, ф. Р-3385, оп 1, спр. 543, арк. 20.
14. Там само, арк. 21.
15. Там само, спр. 544, арк. 71.
16. Там само, спр. 657, арк. 7.
17. Там само, спр. 543, арк. 20.
18. Там само, арк. 87.
19. Там само.
20. *Лопушинская Е.И.* Мечеть Джума-Джами в Евпатории: история и реставрация // Строительство и архитектура, 1989. – № 7. – С. 22–25.
21. ДААРК, ф. Р-3385, оп 1, спр. 543, арк. 20.
22. *Кармазіна Н.В.* Вказана праця. – С. 39.
23. Державний архів міста Севастополя (далі – ДАМС), ф. Р-183, оп. 1, спр. 90, арк. 11.
24. Там само, арк. 27.
25. Там само, арк. 12.
26. *Апошанская М.П.* Собор Святого Равноапостольного князя Владимира – усыпальница выдающихся адмиралов Российского Императорского флота / Ред. сост. М.П. Апошанская. – Сімферополь: Бизнес – Информ, 2004. – С. 62.
27. Национальный заповідник «Херсонес Таврійський», науковий архів, спр. 1107, арк. 19.
28. *Марченко Л.В.* Роль Херсонесского музея в сохранении и восстановлении собора Святого Владимира / Л.В. Марченко, Ю.А. Бабинов // Взаимоотношения религиозных конфессий в многоукладном регионе: сб. науч. труд / Национальный заповедник «Херсонес Таврический». – Севастополь, 2001. – С. 130.
29. Керченський історико-культурний заповідник, науковий архів (далі – КІКЗ НА), оп. 7, спр. 140, арк. 5.

30. *Логовский В.* Второе рождение древнего храма // Керченский рабочий. – 1976. – 31 июля. – С. 3.
31. КІКЗ НА, оп. 7, спр. 45, арк. 1.

Соколов А.А. Памятники культовой архитектуры Крыма между «серпом и молотом» хрущевских религиозный гонений (конец 50-х – середина 60-х гг. XX в.)

Рассмотрена проблема охраны памятников культовой архитектуры в период пребывания на посту Первого секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева. На конкретных примерах показано влияние политических установок, высшего руководства страны на состояние памятников. Передан масштаб атеистической компании. Продемонстрировано бессилие действовавшего памятничкоохранительного законодательства и волонтаристский характер принимаемых решений. Особое внимание уделяется фактам разрушения культовых зданий, доведения их до аварийного состояния и использования в хозяйственных целях. В качестве примеров показана непростая судьба собора св. Владимира в Херсонесе, церкви архангелов Михаила и Гавриила в Феодосии, храма Иоанна Предтечи в Керчи, мечетей Джума-Джами и Муфти-Джами. Освещены последствия такой политики, нанесшей непоправимый вред культурному наследию Крыма.

Ключевые слова: культовые памятники, охрана памятников, архитектура, разрушение, Н.С. Хрущев.

Sokolov A.A. Monuments of religious architecture of Crimea between the «sickle and hammer» Khrushchev religious persecution (late 50's – mid 60's XX century)

The problems of the protection of monuments of religious architecture in the period of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party Myukta Khrushchov. Using concrete examples show the effect of policies, the country's leadership on the state of monuments. Transferred to the scale of atheism. Demonstrated the impotence of the law in force of heritage protecting and voluntaristic nature of decisions. Special attention is paid to the facts of the destruction of religious buildings, bringing them to the emergency condition and use for commercial purposes. An example of the difficult fate of the Cathedral of St. Vladimir in Chersoneses, church of the Archangels Michael and Gabriel in Theodosia, St. John the Baptist church in Kerch, Juma-Jami and the Mufti-Jami mosques. Sanctified by the consequences of these policies, has caused irreparable damage to the cultural heritage of the Crimea.

Keywords: religious monuments, protection of monuments, architecture, destruction, Myukta Khrushchov.

Подано до друку: 18.09.2013 р.

УДК 7(477):351.853

В.П. БАДЯК

**Теоретичні й практичні методи
обліку об'єктів культурної спадщини**

Запропоновано виклад практичних і теоретичних методів обліку об'єктів культурної спадщини України в історичній ретроспективі, вказано на складність, недовершеність у цій роботі, що обумовлена не стільки об'єктивними, скільки суб'єктивними чинниками, домінуванням ідеологічних засад в тоталітарний період.

Ключові слова: теорія, практика, облік, культурна спадщина, об'єкт, пам'ятка, реєстр.

Охорона культурної спадщини, що охоплює правові, фінансові, матеріально-технічні, містобудівні й інші заходи, починається з обліку – виявлення, наукового вивчення, класифікації та державної реєстрації її об'єктів. Облік –